

UN ALTAR DEDICAT NEMESLOR

Cu prilejul unor lucrări de drenare a solului, făcute în primăvara anului 1978, în hotarul satului Vîlcele, (comuna Feleacu, jud. Cluj), am fost informați că s-au descoperit: un fragment dintr-un monument de piatră și o cărămidă, ambele scrise¹. Descoperirea s-a făcut în terenul arabil numit „Săliște”, la aproximativ 1 km NV de sat și 180 m de malul stîng al văii Vîlcelor² (fig. 1). Aici s-a dat, în timpul lucrărilor, de un zid făcut din lespezi mici de rîu legate cu mortar, ce forma, după cîte s-a putut observa pe teren, latura de nord-vest a două încăperi, situate la mică distanță una de alta și pe aria cărora am aflat multe țigle, cărămizi și olane din epoca romană, precum și cîteva cărămizi din epoca modernă³. În spațiul dintre aceste două încăperi, mecanicul buldozerist, care a efectuat aici lucrări de nivelare, ne-a relatat, că în timpul lucrărilor, pe latura de sud-est a zidului mai sus amintit, a observat fragmentul de monument scris pe care l-a salvat, în timp ce alte lespezi de piatră, împreună cu pămînt, au fost împinse în alveolările de teren existente anterior aici.

Tot cu acest prilej, și apoi în timpul periegezelor făcute aici în mai multe rînduri, am aflat 14 fragmente de țigle și cărămizi cu stampila legiunii V Macedonica, stampile păstrate întregi sau numai fragmentar și diferite ca forme și chiar ca text, în cîteva cazuri, unele de altele, precum și un fragment din profilatura unui altar și un fragment dintr-o arhitravă.

De asemenea, tot cu această împrejurare, la 90 m spre sud-vest de locul descoperirii monumentului, pe o mică terasă de pe versantul nord-estic al dealului ce străjuiește Valea Vîlcelor, pe o suprafață de 90 × 24 m, am aflat urmele unei construcții cu cîteva anexe, se pare, un edificiu din epoca medievală⁴.

Pe monumentul cu inscripție descoperit, și care de fapt va face obiectul acestui articol⁵, un fragment dintr-un altar masiv, din conglomerat fosilic,

---

¹ Informația a fost transmisă la Muzeul de istorie al Transilvaniei de către ing. Sabin Drăgan de la O.I.F.P.C.A., iar materialele descoperite le-am aflat transportate la sediul, ad-hoc, al sectorului. Arăt aici, cît și la locul descoperirii, ne-am bucurat de tot concursul, atît din partea ing. Sabin Drăgan, a tehnicianului topometrist Csakó István, cît și din partea muncitorilor, fapt pentru care le aducem mulțumiri și pe această cale.

² La fața locului, în afară de semnatarul acestui articol, s-au deplasat și colegii Petru Iambor și Dorin Alicu.

³ După spusele localnicilor, cu vreo 30 de ani în urmă ar mai fi fost încă aici o gospodărie.

⁴ Care în viitor va fi studiată de Petru Iambor, cu care am făcut aici mai multe periegeze.

⁵ Urmînd, ca dintre celelalte descoperiri din epoca romană care mai sînt enumerate, stampilele cu leg. V Macedonica să fie prezentate, considerăm, mai amănunțit, cu alt prilej.

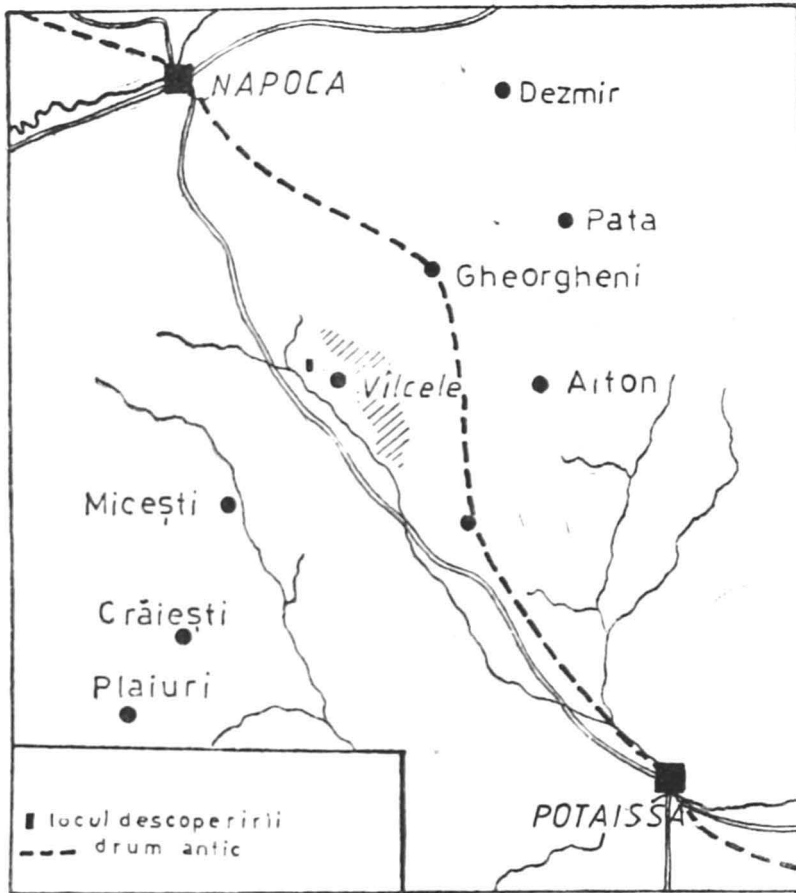

Fig. 1 — Schiță cu zona și locul descoperirii.

din a cărei dimensiuni nu mai cunoaștem decât lățimea, de 0,49 m, — spart și refolosit ca material de construcție într-o perioadă nu prea îndepărtată —, sub o profilatură simplă, ce desparte de fronton cîmpul inscripției foarte îngrijit finisat, se păstrează inserat pe trei rînduri, într-o grafie remarcabilă, în limba greacă următorul text: $\beta\omega\mu\omicron\varsigma/\text{N}\epsilon\mu\acute{\epsilon}\sigma\epsilon/\omega\nu$ (fig. 2), adică „Altar al Nemeselor“.

Descoperit în acest loc, după cum s-a arătat, incert pentru epoca romană ca localizare și fără să avem certitudinea, după modul cum sînt ordonate literele în cîmpul inscripției că ar mai fi urmat ceva, poate numele dedicantului sau al dedicanților⁶, monumentul, după cîte ne este cunoscut, se înscrie printre puținele epigrafe păstrate, dedicate dublei divinități Nemesis⁷,

⁶ Cum întîlnim pe astfel de monumente și chiar pe cele cîteva epigrafe închinat acestora.

⁷ Cf. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, II, 1893, Nr. 2662, 2663 (Halicarnas), 3148, 3161, 3193 (Smyrna) și *Supplementum Epigraphicum Graecum*, IV, 1929, Nr. 277 (Panama). Pentru sugestiile date în studiul unora dintre aceste texte mulțumim prof. I. I. Russu și I. Piso.

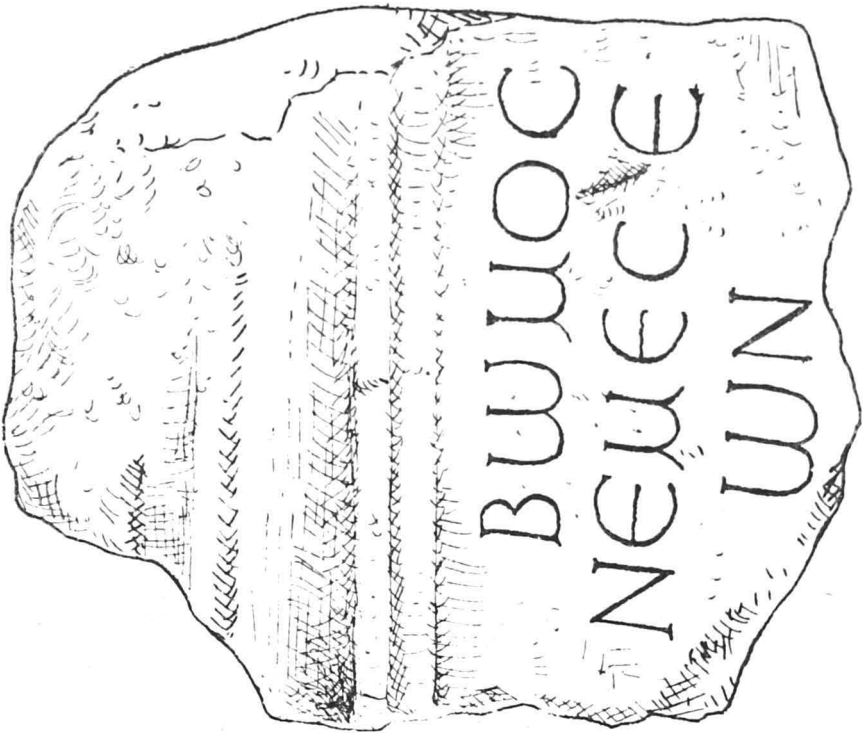

Fig. 2 — Altar votiv dedicat Nemeselor.

fiind deocamdată singura descoperită în afara Asiei Mici⁸ și, totodată, singura închinare făcută acestora în afara lumii grecești⁹. Că acest monument a fost dedicat dublei Nemesis și nu mai multora, după cum ar putea să reiese din genitivul plural Νεμέσεων, fără să se facă altă precizare, rezultă nu numai din relatările scriitorilor antici¹⁰, din puterile atribuite ei ca suverană a justiției și in justiției¹¹, ci, și mai ales, din reprezentările plastice, care și ele, exceptând monedele¹², sînt extrem de rare¹³.

Creată mai curînd dintr-o necesitate etică și amintită încă din epoca homerică¹⁴ fără însă a fi definită, cu timpul, în lumea ionică, Nemesis, a căpătat o consistență tot mai precisă¹⁵. Astfel la Smyrna, încă în secolul VI î.e.n. i se consacrau sanctuare, iar în secolul IV î.e.n. i se ridicau chiar statui și tot acum legate de evenimente petrecute în timpul campaniilor lui Alexandru cel Mare în Orient, după legendă, apare pe monede, pentru prima dată aici, cele două Nemese geminate: una, cea a vechii și alta, cea a noii Smyrna¹⁶. Și, deși în epoca elenistică va deveni o exponentă dominantă a pantheonului alexandrin, cultul ei nu se va răspîndi în Imperiu decît foarte tîrziu, generalizîndu-se abia în secolele II—III, cînd, el devine și foarte complex, însumînd, sub impulsul curentelor magico-religioase din acest timp, o seamă de attribute întîlnite și la alte divinități¹⁷.

În Dacia, ca de altfel și în celelalte provincii romane unde s-au aflat monumente închinare Nemesei¹⁸, printre adoratori, dacă ținem seama de locul unde s-au aflat sanctuare, de cine au dedicat monumente, trebuie că se găseau luptători în arenă¹⁹, mulți militari²⁰ și chiar unii demnitari, ca în

⁸ În textul bilingv scris pe baza ediculei aflată la Tomis (V. Barbu, *Nemesis*, în *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, 1963, p. 83—84 și pl. 42), nu se specifică cui e dedicat monumentul ci, doar, se subînțelege din reprezentarea figurată a celor două Nemese.

⁹ O aluzie, mai degrabă, tot la acestea s-ar putea desprinde și din textul unei inscripții aflate tot în Dacia la Samus (Cășeu). Vezi C. Daicoviciu, *Severus Alexander și Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 168—169 și n. 58.

¹⁰ Strato, *Anthologia Palatina*, 12, 193; Antemedon, *Anthologia Palatina*, 11, 326; Pausanias, VII, 5, 3.

¹¹ Vezi și V. Barbu, *op. cit.*, p. 85.

¹² Cunoscut și ele numai din localități din Asia Mică și din cîteva din Tracia și Moesia Inferior. Cf. Barklay V. Head, monedele cu Nemesis, în *Historia Numorum*, Oxford, 1911.

¹³ Vezi, Otto Rossbach, *Nemesis*, în *Roscher's Lexicon*, III, 1, c. 139; Adr. Legrand, *Nemesis*, în *DA*, IV, 1, p. 53—54; H. Herter, *Nemesis*, în *RE*, XVI, 2, c. 2352—2355 și E. Paribeni, în *EAA*, c. 404.

¹⁴ Homer, *Iliada*, III, 156, VI, 335, 351, XIII, 121, XIV, 80; *Odiseea*, I, 350, II, 131, XX, 328.

¹⁵ Adr. Legrand, *op. cit.*, p. 52—53; E. Paribeni, *op. cit.*, p. 404.

¹⁶ Pausanias, VII, 5, 2—3.

¹⁷ Adr. Legrand, *op. cit.*, p. 54; D. Tudor, *I cavaleri danubiani*, în *EDR*, VII, 1937, p. 244; idem, *Monuments de pierre au Musée National de Antiquités*, în *Dacia* IX—X, 1941—1944, p. 417.

¹⁸ Vezi Otto Rossbach, *op. cit.*, c. 139.

¹⁹ Cum pare să ne întrevadă de pe o placă votivă, I. Piso, *Epigraphica (I)*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 67, nr. 18, și dintr-o inscripție, C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, 1962, p. 80 și din numărul mare, 19, de reliefuri votive aflate în sanctuarul descoperit aproape de latura de est a amfiteatrului de la Sarmizegetusa, cf. C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I, 1924, p. 231; idem, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 403; O. Floca, *Descoperiri arheologice în ținutul Hunedoarei*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 70, n. 2; D. Alicu, *Templul zeiței Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XV,

cazul unor magistrați de la Sarmizegetusa²¹, fiind mult prețuită chiar și în unele colegii, cum ar fi cel al utricularilor²². Și aici, ca și în alte părți²³, multe monumente s-au aflat în preajma castrelor, ca de exemplu la Apulum²⁴, Cășeu²⁵, Pons Augusti²⁶, Sucidava²⁷ unde, de fapt, sînt amintite și sanctuare sau în vecinătatea amfiteatrelor ca la Sarmizegetusa²⁸, ori în alte locuri, unde asupra activității indivizilor sau a colectivității plana incertitudinea²⁹.

Prin descoperirea acestui monument, pe lângă că apare ca deosebit de semnificativ, după cum s-a arătat, în elucidarea unei iconografii destul de slab reprezentată³⁰, a crescut și numărul dedicațiilor făcute Nemeselor, fiind prima dedicație de acest gen în Dacia și, totodată, cea mai îndepărtată descoperire de acest fel, cunoscute deocamdată numai din mediul grecesc.

Aflat în condițiile arătate la început, monumentul pare să nu provină din locul unde a fost descoperit, — unde se pare că a ajuns în epoca feudală, într-o colecție legată de edificiul medieval amintit³¹ și apoi refolosit ca material de construcție în epoca modernă —, ci e mult mai probabil că el să provină din unul din orașele învecinate Napoca sau mai degrabă Potaissa. Pentru cel din urmă pledează cele 14 cărămizi și țigle cu stampila leg. V. Macedonica descoperite în același loc cu monumentul, existența unei castru de legiune precum și mai ales, prezența unor adoratori a lui Nemesis printre militarii acestei legiuni³².

După forma literelor — ω, C și ε lunare, monumentul poate fi datat între a doua jumătate a secolului II și prima parte a secolului III e.n., cînd

1978, p. 173, 176; I. I. Russu, *IDR*, III/2, 1980, nr. 308—309, 312—314, 318—324, 326, unde se aruncă în joc sorții că totuși unele au fost puse de către aceștia.

²⁰ Cf. CIL, III, 902, 825, 826, 827 = 7633; I. I. Russu *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *ActMuz*, 1956, nr. 3—4, p. 125—128; A. Kerényi, *A dáciai személynévek*, nr. 2317; CIL, III, 14474.

²¹ CIL, III, 13780—13781, 13783.

²² CIL, III, 1547, la Sarmizegetusa, CIL, III, 7767, 13779 apar ca dedicanți doi decurioni ai colegiului fabrilor, iar în CIL, III, 13790 un patron al colegiului fabrilor, vezi și I. I. Russu, *IDR*, III/3, Nr. 319, 322 și 326.

²³ D. Tudor, *I cavaleri...*, p. 243, n. 9; O. Floca, *op. cit.*, p. 77.

²⁴ CIL, III, 14474.

²⁵ CIL, III, 825.

²⁶ CIL, III, 1547; vezi I. Piso, *Epigraphica* (V), în *AIIA*, XIX, 1976, p. 261, care, după Al. Borza, *Banatul în timpul romanilor*, 1943, p. 71—72 și pe baza unor observații mai noi, contrar celor în general susținute, localizează anticul Pons Augusti la Voislova și nu la Marga. Vezi și D. Alicu, *Templul zeiței Nemesis*, în *ActaMN*, XV, p. 176—177, unde afirmă că inscripția de mai sus a fost transportată la Marga de la Ulpia Traiana, lucru care, în afară de atribuirea ctitoriei templului de lângă amfiteatrul colegiului utricularilor și care se mai poate discuta, ni se pare verosimil dacă ținem seama și de faptul că la Sarmizegetusa (vezi nota 22) s-au mai aflat inscripții CIL, III, 7767, 13779, închinare tot Nemesei de către decurioni ai colegiului fabrilor.

²⁷ D. Tudor, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, 1968, p. 327.

²⁸ Vezi nota 19, deși aici, vezi și nota 26, ar fi putut fi chiar mai multe locuri de închinare dedicate Nemesei.

²⁹ Cf. E. Paribeni, *op. cit.*, c. 405; H. Herter, *ibidem*; D. Tudor, *I. cavaleri...*, p. 244; I. I. Russu, *Materiale...*, p. 126 și C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 168, vezi și CIL, III, 827, 13778.

³⁰ Vezi nota 13.

³¹ Pare-se o rezidență ecleziastică.

³² CIL, III, 902. Vezi și CIL, III, 826; I. I. Rusu, *op. cit.*, nr. 4, p. 127—128, pe care îi întîlnim temporar detașați la Samus.

sînt caracteristice și pe alte monumente acest tip de litere³³, perioadă în care se încadrează și alte dedicații făcute Nemesei în Dacia³⁴; în orice caz nu mai înainte de aducerea legiunii a V-a Macedonica³⁵ și prin care avem acum atestat la Potaissa un *sacrarium* închinat Nemeselor.

Dedicantul sau dedicantii, fără a fi, bănuim numai consemnați⁶³ cum de altfel mai sînt cazuri chiar pe unele monumente grecești în Dacia³⁷ erau buni cunoscători și ai cultului și implicit, se pare și a limbii. Spunem, se pare a limbii, deoarece putea să fie și o modă de-a scrie numele divinităților, în special, cele specifice lumii orientale, în limba greacă³⁸, cum de exemplu întîlnim pe un altar chiar la Potaissa³⁹; limbă ce pare de caracter mai mult sacral⁴⁰ mai apropiată de lumea de mistere a acestui cult, iar dualitatea, acum într-o epocă de amestec⁴¹, de credințe, de adînci prefaceri mistico-religioase⁴² să nu transpună din caracterele primare ale cultului și așa de puțin distincte, decît cele două laturi esențiale ale acestuia cea de-a pedepsi răul și cea de-a răsplăti binele.

Oricum, acest monument, adăugîndu-se celor peste 30 de monumente cu texte grecești aflate în Dacia⁴³, după cum rezultă din text, definește laconic unele particularități ale cultului Nemeselor, magistral reliefat de către niște fervenți adoratori, presupunem militari orientali, veniți cu noua legiune.

IOAN MITROFAN

UN ATEL DEDIÉ AUX NEMESIS

(Résumé)

En 1978, à l'occasion des travaux de drainage, on a découvert à 1 km NO de village Vilcele (dép. de Cluj), au lieu dit „Săliște”, dans les substructions d'un édifice apparemment moderne, un fragment d'un monument épigraphique. Au même lieu il sont apparus 14

³³ Cf. I. I. Rusu, *Inscripțiile grecești din Dacia romană*, în *StCom.*, 12, 1965, p. 78.

³⁴ Cităm în primul rînd inscripția CIL, III, 902 aflată tocmai la Potaissa apoi CIL, III, 13777, 13779 de la Sarmizegetusa, CIL, III, 825, 826, 827, I. I. Rusu, *Materiale epigrafice*, nr. 3—4, p. 125—128 și A. Karényi, *op. cit.*, pentru Samus și CIL, III, 8028 pentru Romula. Tot în această perioadă, vezi V. Barbu, *op. cit.*, p. 84 e datată și edicula de la Tomis dedicată Nemeselor și tot acum întîlnim în Moesia Inferior, vezi Barklay V. Head, *op. cit.*, monede cu efigia Nemesei, pentru Tomis vezi *Pick*, nr. cu Nemesis.

³⁵ Adoratori se aflau și printre militarii celeilalte legiuni cu sediul la Apulum unde dintr-o inscripție, CIL, III, 14474 ne este cunoscut că s-a făcut un templu nou NEMESI DEAE.

³⁶ Nu excludem cu totul ca totuși ei să fi fost amintiți poate în continuare, pe partea de altar pierdută.

³⁷ CIL, III, 3093; I. I. Rusu, *Inscripții grecești...*, p. 62, nr. 20.

³⁸ Notăm că în secolele II—III limba greacă se bucura de mare trecere în Imperiu, cf. P. Grimal, *La civilisation romaine*. 1965, p. 72.

³⁹ I. I. Rusu, *op. cit.*, p. 71, nr. 32 și pe un altul la Ampoiza, p. 63, nr. 23 și p. 77.

⁴⁰ Vezi I. I. Rusu, *op. cit.*, p. 76—77.

⁴¹ Adr. Legrand, *op. cit.*, p. 54; C. Daicovicu, *Contribuții la syncretismul religios în Sarmizegetusa*, în *AISC*, I, 1928—1929, p. 84; V. Barbu, *op. cit.*, p. 85.

⁴² Otto Rossbach, *op. cit.*, c. 142; D. Tudor, *Monuments...*, p. 417; E. Paribeni, *op. cit.*, c. 405.

⁴³ I. I. Rusu, *op. cit.*, p. 76.

fragments de tuiles et briques portant l'estampille de la Legio V Macedonica et quelques fragments architectonique de l'époque romaine. À 90 m vers S on a décélé les traces d'une construction médiévale.

Sur le monument épigraphique, qui est le fragment d'un autel massif taillé en conglomérat fossilifère, cassé et réutilisé comme matériau de construction, se conserve, sur trois lignes, le texte suivant: βωμος/Νεμέσε/ων (fig. 2) — c'est-à-dire, „autel aux Nemesides“.

Découvert dans un point incertain comme établissement de l'époque romaine, sans savoir si le texte continuait ou non, le fragment vient s'inscrire parmi les rares épigraphes dédiés aux Nemesides, constituant la seule pièce de ce genre trouvé en dehors de l'Asie Mineure et, en même temps, en dehors du monde grec.

Que l'épigraphie est dédié à la *double Nemesis* et pas aux plusieurs (comme pourrait-on croire d'après le génétif pluriel Νεμέσεων) ça résulte des relations des écrivains antiques et de quelques représentations plastiques conservées.

Le monument, arrivé pendant le Moyen Âge où il fut découvert, provient d'une ville antique de proximité — Napoca ou Potaissa —, plus probablement de cette dernière. Pour une telle conclusion plaident aussi les estampilles de Legio V Macedonica, ainsi que l'attestation des adorateurs de la déesse Nemesis à Potaissa.

D'après la forme des lettres et la chronologie d'autres dédicaces à Nemesis en Dacie, notre monument peut être daté entre la deuxième moitié du IIe siècle et la première du IIIe siècle, en tout cas après l'arrivée de Legio V Macedonica à Potaissa — ville dans laquelle nous avons maintenant attesté aussi un *sacrarium*.